

Kelâm İlminin Medeniyet Tasavvuru Açısından Önemi: Hüseyin Atay'ın Konuya Bakışı*

Harun Kılınçaslan

Doktora Öğrencisi, Öğretmen, MEB
PhD. Student, Teacher, MEB, Ankara/Turkey
harun9870k@gamil.com
ORCID: 0000-0002-0559-9361

The Importance of the Science of Kalâm for the Imagination of Civilization: Huseyin Atay's View on the Subject

Abstract

In this study, the views of Hüseyin Atay, one of the leading scientists of the Republican period, on the possibility of a new civilization conception within the framework of his views on the basic issues of the science of kalâm are discussed. Atay adopts a methodology based on the Qur'an and the mind. With this structure, it is possible to say that his discourse focuses on the renewal of Muslim thought and the need for a new civilization. Atay built his discourse on the science of kalam and made his critical reading in this direction. From this point of view, he stated that not only the Muslim world but the whole world is faced with a reality in which justice and freedom cannot be fully established. Therefore, according to Atay; a new civilizational discourse must be produced. The dynamics that will produce this are at the roots of Muslim thought. However, Muslims could not create a dynamic and sustainable discourse in terms of their experience. As such, Muslim thought should be critically re-read. At this

---

* Bu çalışma "Hüseyin Atay'ın Kelâmî Bakış Açısı ve Kelâm İlmine Katkıları" başlıklı Yüksek Lisans Tezi (Karabük Üniversitesi, Karabük, 2021) esas alınarak hazırlanmıştır. / This article has been prepared on the basis of the master's thesis titled "Huseyin Atay's Theological Perspective and Contributions to Kalâm" done at Karabuk University in 2021.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Harun Kılınçaslan**).

Geliş/Received: 29 Ocak/January 2022 | **Kabul/Accepted:** 18 Mart/March 2022 | **Yayın/Published:** 20 Mart/March 2022

Atıf/Cite as: Harun Kılınçaslan, "Kelâm İlminin Medeniyet Tasavvuru Açısından Önemi: Hüseyin Atay'ın Konuya Bakışı = The Importance of the Science of Kalâm for the Imagination of Civilization: Huseyin Atay's View on the Subject", *Danisname 4* (Mart/March 2022), 133-153. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6370242>

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

point, the resources to rely on are the mind and the Qur'an. In order to activate these resources in accordance with the truth, they must be cleaned of the residues attached to them. This can only be done from an objective scientific point of view. The construction of a systematic structure that can operate this process is possible by returning the science of kalâm to its critical and system-building structure.

Keywords: Kalâm, Qur'an, Mind, Science, Civilization, Huseyin Atay.

Kelâm İlminin Medeniyet Tasavvuru Açısından Önemi: Hüseyin Atay'ın Konuya Bakışı

Öz

Bu çalışmada, Cumhuriyet döneminin önde gelen ilim adamlarından biri olan Hüseyin Atay'ın kelâm ilminin temel meseleleri bağlamındaki görüşleri çerçevesinde yeni bir medeniyet tasavvurunun imkânına dair görüşleri ele alınmıştır. Atay, Kur'an ve akıl merkezli bir metodoloji benimsemektedir. Bu yapısıyla onun söyleminin, Müslüman düşüncenin yenilenmesi ve yeni bir medeniyete ihtiyacın olduğu noktasına odaklandığını söylemek mümkündür. Atay, söylemini kelâm ilmi üzerine inşa etmiş ve eleştirel okumasını bu doğrultuda yapmıştır. Buradan hareketle o, sadece Müslüman âleminin değil bütün dünyanın, adaletin ve özgürlüğün tam anlamıyla tesis edilemediği bir realiteyle karşı karşıya olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle Atay'a göre; yeni bir medeniyet söylemi üretilmelidir. Bunu üretecek dinamikler, Müslüman düşüncenin köklerinde bulunmaktadır. Ancak Müslümanlar, ortaya koydukları tecrübe itibarıyla dinamik ve sürdürülebilir bir söylem oluşturamamıştır. Bu itibarla Müslüman düşünce eleştirel olarak yeniden okunmalıdır. Bu noktada dayanılması gereken kaynaklar akıl ve Kur'an'dır. Bu kaynakların hakikatine uygun bir şekilde aktif kılınması için de üzerine iliştirilen tortulardan temizlenmesi gerekir. Bu da ancak nesnel bir ilmi bakış açısıyla yapılabilir. Bu süreci de işletebilecek sistematik yapının inşası, kelâm ilminin eleştirel ve sistem kuran yapısına döndürülmesiyle mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kur'an, Akıl, İlim, Medeniyet, Hüseyin Atay.

Summary

In this study, the importance and possibility of the theological views of Huseyin Atay, one of the leading scientists of the Republican period, in the conception of a new civilization have been tried to be explained. According to Atay, a new civilization is needed. The basis of his civilization discourse is the science of kalâm due to its normative identity. Because Atay states that the science of kalâm played an active role in the Muslims being the founders of a civilization on a universal scale in the past. However, at the current point reached, it has not been possible to go beyond the classical theological discourse and to produce solutions to the problems. For this reason, he emphasizes that a dynamic theological discourse should be built by focusing on reason and revelation, which is compatible with today's conditions. For this purpose, Atay acted with a sense of responsibility towards the beliefs and values of the society he was a member of, and tried to find solutions to problems with his copyrighted works. The basis of Atay's discourse of civilization is human. Because he defends the idea that the civilization itself will be established by the people, not the

state. Therefore, according to him, human should be built as a “good person”. The beginning of this is possible when people have a correct understanding of knowledge. Because the human being, who is a thinking being, establishes the connection between God and the universe only with the fact of knowing. Man is a being who is at the forefront with his ability to make science. The feature of knowing what he does and why he does it is given to man alone among creatures, and therefore man is held responsible for what he does. Atay states that religion makes man, who is a rational being, responsible. According to him, the basis for the realization of this responsibility is knowledge and the way it is obtained should be explained with reference to philosophy and theology. In Atay’s conception of civilization, in connection with the theory of knowledge, the other point of view that builds the human being is the unity of science, faith and action. In the history of Muslim thought, the relationship between faith and science has always been a lively debate between sects and scholars. In fact, the approaches of the sects to the concept of knowledge have determined the basis of these discussions. Atay emphasizes that Muslims have realized the civilization, they have established on a universal scale, with a perspective that puts science before faith. In this context, Atay advocated an epistemologically based understanding of faith. According to that; Faith comes after knowledge. Because the religion of Islam, taking into account the nature of man, has taken faith after science. Another subject at the center of Atay’s discourse on civilization is destiny. This issue, which is directly related to the freedom of human beings, is another controversial issue in terms of being the subject of science and faith. Atay states that in his works centered on the Qur’an, the issue of fate is not mentioned among the principles of faith in any verse. In terms of conceptual content, “destiny” and its derivatives in the Qur’an; amount, measure, to determine and allocate something according to a measure, to do it according to a wisdom. From this point of view, Atay states that when the words in question are attributed to Allah; He states that it means that he does everything according to an order, measure and wisdom and does not act unnecessary, meaningless, random. In this context, he states that the understandings that pacify people and hinder their freedom do not exist in the Qur’an. As a result, Atay emphasized the importance of the science of kalâm in the process of human construction and stated that it is possible to reconstruct the human being with the basic subjects of the mentioned science. Atay emphasizes that it is essential to question the mistakes of the tradition and reveal the truth. As such, Muslim thought should be critically re-read. At this point, the resources to rely on are the mind and the Qur’an. In order for these sources to be activated in accordance with their truth, they must be cleaned of the residues attached to them. This can only be done from an objective scientific point of view. The construction of a systematic structure that can operate this process is possible by returning the science of kalâm to its critical and system-building structure.

Giriş

Müslüman düşünce tarihinin bin dört yüz yıllık süreci dikkate alındığında, Müslümanların büyük bir medeniyet kurduğu; ancak bu medeniyetin de süreç içerisinde birtakım buhranlar yaşadığı ve inkıraza

maruz kaldığı görülmektedir. Atay'ın temel hareket noktası, dünya ölçeğinde Müslüman toplumların Batı toplumları karşısında başarısız olmalarının nedenlerini tespit ederek, Müslümanların bu başarısızlıktan çıkmalarına yönelik çözüm önerileri sunmak olmuştur¹. Bundan dolayı Atay'ın yeni bir medeniyet tasavvurunda öne sürdüğü görüşleri önem arz etmektedir. O, kelâmın temel meseleleri bağlamında konuyu ele almış ve buradan hareketle insan zihninin yeniden doğru kavramlarla inşa edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda Atay, Müslüman düşünceye eleştirel bir yaklaşım tarzı sergilemiş ve geleneği süreç tasnifine tabi tutmuştur. Buna göre Atay, akıl ve Kur'an merkezli dini anlayışın hâkim olduğu dönemlerde Müslümanların evrensel ölçekte bir medeniyetin banisi olduklarını vurgular.² Hadislerin ve müçtehid âlimlerin görüşlerinin Kur'an ve akla tahakküm etmesiyle beraber taklit dönemi başlamıştır. Söz konusu dönemle beraber ilmi tekâmül kesintiye maruz kalıp Müslümanlar her alanda gerilemeye başlamıştır. Bu gerilemeden kurtuluş için, ilk olarak İslam dinine gelenek tarafından yüklenmiş yanlışların sorgulanıp, doğruların tespit edilip İslam'ı ilk ve sade şekliyle yeniden anlamak gerektiğini vurgulamaktadır. Geleneğin bir norm ifade etmediğini bu bakımdan eleştiriye tabi tutulmasının elzem olduğunu belirtir. Yapılacak olan eleştirilerde ve bu bağlamda sunulacak olan çözüm önerilerinde kriter ise Kur'an ve akıl olmalıdır.³

Kur'an'ın hakikatlerine ulaşmak için aklın işlevsel olarak kullanılması gerekmektedir. Söz konusu işlevselliği sağlayan ilimlerin başında ise kelâm ve felsefenin geldiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Müslüman düşüncenin yükselmesi, çağdaşlaşması ve hatta yeni bir Müslüman medeniyetinin inşasının ancak kelâm ve felsefe ilmindeki gelişmeye bağlı olduğunu belirten Atay, "filozofu olmayan bir millet medeniyet kuramayacağı gibi filozofu olmayan bir dinin de medeniyet dini olamayacağını"⁴ altını çizmiştir. Buna ilaveten onun medeniyet söylemi insan merkezli evrensel bir özelliğe sahiptir. Çünkü ona göre medeniyeti millet kurar, devlet medeniyet kuramaz. Bundan dolayı ilk öncelikli olarak yapılması gereken, insanı "iyi insan" olarak inşa etmek gerekmektedir⁵. Bu

¹ Geniş bilgi için bk. Hüseyin Atay, "İslam Medeniyetinin Doğuşu, Batışı ve Yeniden Doğması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, no. 1 (1986).

² Hüseyin Atay, "Medeniyet Tarihinde Yeni Bir İslam Medeniyeti", *İslami Araştırmalar Dergisi* 3, no. 3 (1989), 118-119.

³ Hüseyin Atay, *Cehaletin Tahsili* (Ankara: Atayy, 2018), 294.

⁴ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar-2* (Ankara: Atayy, 2015), 63.

⁵ Hüseyin Atay, *İslamı Yeniden Anlama* (Ankara:Atayy, 2017), 47.

bağlamda Atay'ın medeniyet söylemini oluşturan kurucu ilkelerin başında kelim ilmi ve bu ilmin temel konuları gelmektedir.

1. Kelâm İlmi

Müslüman medeniyetinin kurulmasında şüphesiz en önde gelen ilim dallarından bir tanesi kelâmıdır. Kelâm ilmi, insanın inanç dünyasının şekillenmesinde ve dolayısıyla insanı inşa eden ilimlerin başında gelmektedir. Bu kapsamda Atay'ın medeniyet söyleminde kelâmın önemli rolü bulunmaktadır. Bundan dolayı o, eleştirel okumasını ilk olarak kelâm ilmine yöneltmiştir. Atay, evvel emirde gelenek tarafından yapılan kelâm⁶ tanımlarına eleştirilerde bulunmuştur. Çünkü ona göre yapılan klasik tanımlarda peşin hükümlü bir tavrın olduğu ve bu tanımların kelâmın doğasına aykırı olduğunu belirtmektedir. Hâlbuki kelâmın sistematik olarak açıklamaya çalıştığı İslâm, önce araştırmayı ve bunun sonucunda doğru olanı kabul etmeyi bir ilke olarak ortaya koymuştur. Daha net bir ifadeyle, objektif ve ilmi bir araştırmacının ancak ön yargılardan arınmış bir şekilde yapıldığı takdirde gerçekleri kendine gaye edinen bakış açısına, İslâm'ın ruhuna ve felsefesine uygun olduğunu belirtir. Bu düşüncelerle o, kelâmı realist bir bakış açısıyla tanımlamaya çalışmıştır. Ona göre kelâm, Allah'ın zatından ve sıfatlarından bahseden ya da malumdan gerçeğe ulaşmak amacıyla hareket eden bir ilimdir.⁷ Kelâmın konusu ise, bilinebilmesi açısından ispata konu dini esasları veya Allah'ın zatıdır, çünkü kelâm Allah'ın sıfatlarını açıklamaya çalışır.⁸ Ayrıca o, kelâmı, Allah-kâinat-insan ilişkisini inceleyen ve Kur'an'ın bizzat Allah'ın kelâmı oluşunu ispat etmeye çalışan bir ilim olarak tanımlar.⁹ Bu doğrultuda kelâm ilmini her ne kadar Türkçede "Tanrı bilim" olarak ifade etmeyi mümkün görse de bu anlamın yeterli olmadığı kanaatindedir. Çünkü ona göre kelâm ilmi Tanrı'yı bilmekten öteye geçer ve

⁶ "Kelim, kendisiyle birlikte hüccetler serdetmek ve şüpheleri gidermek suretiyle dini inançları ispat etmeye güç yetirilen bir ilimdir". Cürcanî, *Şerhu'l-Mevakif*, çev. Ömer Türker, 1: 130. Seyyid Şerif Cürcanî: "Kelim Allah'ın zatından ve sıfatlarından, başlangıç ve son (mebde ve me'ad, yaratılış ve ahiret) itibariyle yaratıkların durumlarından İslam kanunu üzere bahseden ilimdir." A. Saim Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2017), 370.

"Allahu Teâla hazretlerinin zat ve sıfatından, nübüvvet ve risalete ait mesailden, mebde ve mead itibariyle mükevvenatın ahvalinden kanun-u İslam üzere bahseden ilimdir." Ö. Nasuhi Bilmen, *İlm-i Kelim Dersleri* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1339-1342), 3.

⁷ Hüseyin Atay, *İslam'ın İnanç Esasları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 14.

⁸ Atay, *İslam'ın İnanç Esasları*, 13.

⁹ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar-1* (Ankara: Atay, 2015), 14.

bir tasavvur olarak onun felsefesini yapar. Kelâm ilminin sırf bilmekten ibaret olmadığına; bilmenin ne şekilde olması gerektiğinin felsefesini yapan ilmi bir disiplin kimliğine işaret eder. Atay, bu bakış açısıyla kelâmın akâid ilminden ayrıldığını ve akâid ilminin sadece öğrettiğini, bildirdiğini; felsefi, akli ve ilmi ilkelere göre tartışma yapmadığını hatta tartışmayı kabul etmediğini vurgulamıştır.¹⁰

Akli tartışmanın olmadığı, aklın işlevselliğini kaybeden toplumlarda taklit ve biat kültürünün hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Taklit ve biat kültürünün hâkimiyeti neticesinde ise özgürlük tartışmaları ortaya çıkmıştır. Oysaki medeni toplumların en bariz özelliği insana sağladığı özgürlüklerdir. Özgürlük sorunu günümüz Müslüman toplumlarında yaşanan sıkıntıların en başatı sayılabilir. Özellikle kelâm ilminin halk tabanında gerçek anlamda işlerliğini kazandığında insana ve onun özgürlüğüne katkısının olacağı muhakkaktır. Bu bağlamda Atay, insanı tekfir eden anlayışların temelinde kelâm ilminin gerçek anlamda toplumsal hayatta yeterli düzeyde karşılık bulmadığından yakınmaktadır. Bu görüşünü ibadet(amel) üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Şöyle ki amelini iki boyutu bulunduğu dikkat çeker. İnsanın namazı kılmaması ile namaza inanmaması arasında fark vardır. Kişi namaz kılmıyor diye kâfir olamayacağı ancak namazı inkâr etmesi durumunda kâfir olacağı inançsal bir gerçekliktir. Buradan hareketle Atay, amel eksikliğinden dolayı insanı öteleyen anlayışlara karşı kelâm ilminin ön plana çıkarılması gerektiğini belirterek sosyal kelâma ayrı bir önem atfeder.¹¹

Osmanlı döneminde akaid, şerh ve haşiye olarak devam eden, yeni ilmi kelâm döneminde de kendisini güncelleyemeyen kelâm ilminin günümüz sorunlarına yeterli düzeyde cevap veremediği müşahade edilmektedir. Bundan dolayı Atay, her ilimde olduğu gibi kelâm ilminde de yenilik yapmak için geçmişin iyi bilinmesi, toplumun da psiko-sosyal açıdan yeniliğe açık ve hazır durumda olmasının önemini belirtmektedir.¹² Atay, tarihsel süreçte Müslüman medeniyetini kuran ilimlerin başında kelâmın geldiğini açıklar. Ancak daha sonraki süreçte özellikle Mu'tezile'nin yasaklanması ve rivayetçilerin hâkim olmasıyla beraber kelâm ilminin akamete uğradığını

¹⁰ Hüseyin Atay, Ebu'l Muin en-Nesefi ve Tabsiratü'l edille", *Tabssiratü'l edille fi usulî d-din*, mlf. Ebü'l-Muîn en-Nesefî (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1: 5.

¹¹Hüseyin Atay, "Memleketimizde İlim ve Din Anlayışı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, no.1(1969): 110.

¹²Atay, "Ebu'l Muin en-Nesefi ve Tabsiratü'l edille", 1: 6.

ifade eder. Ayrıca Fahreddin Razi ile zirveye ulaşan felsefi kelâmın da ihmal edilmesine dikkat çeker. Dirayeti öteleyen bu tutumun günümüzde hala devam ettiğini açıklayan Atay, kelâm ilminde yenilenme fikri ve iradesinin gösterilmesi gerektiğinin altını çizmiş ve yeni bir din anlayışı ile beraber yeni bir Müslüman medeniyetinin kurulacağını belirtmiştir.¹³

2. Bilgi Teorisi

Atay'ın medeniyet tasavvurunda en önemli aktör insandır. Bundan dolayı ilk olarak yapılması gereken insanın "iyi insan" olarak inşa edilmesi gerekmektedir. Bunun da başlangıcı insanın doğru bir bilgi anlayışına sahip olmasıyla mümkündür. Çünkü düşünen bir varlık olan insanoğlu Tanrı ve kâinatla kendi arasındaki irtibatı ancak bilme olgusu ile kurar. İnsan ilim yapma özelliği ile ön planda olan bir varlıktır. Yaptığı işin ne olduğunu ve niçin yaptığını bilme özelliği de yaratıklar arasında yalnız insana verilmiş ve insan bundan dolayı yaptıklarından sorumlu tutulmuştur. Atay, dinin, akıl sahibi bir varlık olan insanı sorumlu kıldığını belirtir. Ona göre bu sorumluluğun gerçekleştirilebilmesinin temeli bilgidir ve bunun elde edilme biçimi, felsefe ve kelâmdan hareketle açıklanmalıdır.¹⁴

Konu bağlamında Atay'ın eleştiri yönelttiği temel konulardan bir tanesi de bilgi teorisi. Ona göre; Müslümanların on dört yüzyıllık geleneğinde, kültür, ilim, hikâye, hurafe vb. şeyler birbirine karışmıştır.¹⁵ Dolayısıyla günümüzde İslami disiplinlerdeki başarısızlığın temel nedeni, bilgi kuramının yanlış inşa edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sorunun üstesinden gelinebilmesi için o, ilmin ne olup olmadığını ne ile elde edilebileceğini, hangi vasıta ile nasıl bir bilginin yapılacağını, ancak bilgi kuramını bilmekle mümkün olacağını belirtmiştir.¹⁶Buradan hareketle Atay, bilgi kuramını, bütün ilimlerin temeli olarak kabul etmektedir.¹⁷ Ona göre bilgi kuramı, "bilginin bilgisi" demektir. Bir şeyi bilmek başka, bir şeyin bilgisini bilmek başkadır. Herkes bir şeyi bilir. Ancak bu bilgi, Kur'an'dan anladığımızı göre bilgi sayılmaz. Çünkü insana ait bilgiler tartışmaya açıktır. Bilgi kuramı da insana ait bilginin bilgisini ölçen, değerini ortaya koyan

¹³Hüseyin Atay, "İslam Dünyasının Bilim Tarihi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2007): 23.

¹⁴ Hüseyin Atay, "Bilgi Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*29, no.1(1987): 1.

¹⁵Atay, *Cehaletin Tahsili*, 208.

¹⁶Hüseyin Atay, *Kur'an'da Göre Bilgi Teorisi* (İstanbul: Furkan Yayınları, 1982), 47.

¹⁷Hüseyin Atay, "Bilgi Teorisi", 8.

sistemdir. İslam dini bilgiyi bilmenin üzerine kurulmuş olduğu için bir dünya medeniyeti ve dünya felsefesi kurmuştur.¹⁸ Ayrıca Atay, bilgi-medeniyet ilişkisi bağlamında şu kurucu ilkeleri zikreder:

1) “Akıl ilkesi”: İnsanı insan yapan en asli özelliğinin akıl sahibi olmasıdır. Burada Atay konuyu, medeniyet fikri ile olan ilişkisi bağlamında şu ayetten hareketle temellendirmektedir: “Ayrıca sözleri iyi dinleyip en güzeline uyan kullarımı da müjdele! İşte onlar Allah’ın gösterdiği doğru yolda olanlardır. İşte onlar öz akıllılardır”¹⁹Atay’a göre birinci cümle hem bir yöntemi göstermekte hem de mutlak anlamda fikir hürriyetini vurgulamaktadır. Medeniyet, sağlam bir metodolojiye dayanan ilmin üzerinde yükselir. Atay’a göre hür düşüncenin şartı, şartsız olmaktır. Düşünce şarta bağlanırsa, özgürlükten de düşünceden de gelişmekten de bahsedilemez. Hür düşüncenin ilk adımı ona saygı duymaktır.²⁰İnsanın kendi varoluşsal özelliklerini tanıması kendini ve evreni anlamasına yardımcı olacaktır.²¹

2) “İlim İlkesi”: Atay, burada akılla bütünleşmiş ve ortak bir birikim olarak insanlığı daha ileriye taşıyacak bir zemini kastetmektedir. İlim yapmak, geçmişin fikirlerini düşünmeksizin tekrarlamak değildir. Aksine o, aklın rehberliğini esas olarak eşyanın hakikatini keşfedip daha önceki bilgi mirasıyla harmanlayıp geleceğe ufuk açmaktır.²²

3) “Allah’ın İlmi İlkesi’”: Bu ilke, temel itibarıyla hakikati bütünüyle kuşatacak tek otoritenin Allah olduğunu, bunun dışında herhangi bir insanın bilgisi bakımından kesin bir belirleyici olamayacağını ifade etmektedir. Atay, bu bağlamdaki düşüncelerini genel hatlarıyla şu ayetten hareketle açıklar: “Allah bilir, siz bilemezsiniz.”²³ Bu ayetteki ikinci cümlede geçen “siz”in içine Hz. Peygamber dâhil bütün peygamberler, melekler, cinler, şeyhler, veliler, filozoflar, yani bütün akıl sahipleri girmektedir. Dolayısıyla bu ifade, konumu ve bilgisi ne olursa olsun hiçbir kimsenin şaşmaz bir otorite olamayacağını gösterir. Bu anlam çerçevesi, insanın ilimden mahrum edilmesi ve âlim olma vasfını kazanmasının engellenmesini ihsan ettirmemektedir.²⁴

¹⁸Hüseyin Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar-6* (Ankara: Atay, 2017), 41.

¹⁹ ez-Zümer 39/18.

²⁰ Hüseyin Atay, “İslam Medeniyetinin Çöküş Sebepleri ve Yeni Bir Atılımın Ön Şartları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38, no. 1 (1998): 196.

²¹ Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar -5*, 18.

²² Atay, “İslam Medeniyetinin Çöküş Sebepleri ve Yeni Bir Atılımın Ön Şartları”, 194.

²³ Bk. el-Bakara 272/32, Âl-i İmrân 3/66, en-Nûr 24/19, en-Nahl, 16/74.

²⁴ Atay, “İslam Medeniyetinin Çöküş Sebepleri ve Yeni Bir Atılımın Ön Şartları”, 194.

4) “İnsan İlim Otoritesi Değildir İlkesi”: Bu ilke bir önceki ilkenin doğal sonucudur. Kur’an, insana her zaman hangi kaynaktan gelirse gelsin bütün bilgileri bir eleştiri ve muhakeme sürecinden geçirmeyi salık verir. Bu yaklaşım, esasında ilimde hakikatin dışında bir belirleyicinin olmadığına ifadesidir.²⁵

Bilgi ile insanın fitratı arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Öyle ki insanoğlu sunulan bilgiyi aklın süzgecinden geçirilmeden kabullenmeye yatkın bir varlıktır. Bundan dolayı Atay, bilginin imkânının nasıl temellendirileceği noktasına odaklanır. Buna göre söz konusu imkân, öncelikle insanın mümkün bir varlık olduğunun kabul edilmesine bağlıdır. Kendi varlığının farkında olan kimse, sahip olduğu bilginin dış dünyadaki gerçeklerle ne kadar örtüştüğünü ve ne derecede güvenilir olduğunu sorgulama ihtiyacı hissedecektir.²⁶ Bu bakımdan Atay, bilgi teorisinin açıklanmasında insanın yaratılış özelliklerinin bilinmesine evvel emirde vurgu yapar. Çünkü bilgiyi kullanacak olan varlık insandır ve onun yaratılış özelliklerinin bilinmesi, bilginin nasıl elde edileceği noktasında yol göstermektedir. Diğer taraftan Atay, Kur’an’ın bilgi kaynaklarını insanın fitratı bağlamında temellendirdiğini vurgulamaktadır. Buna göre, insanı yaratılışı iki evrede ele alınmalıdır: (1) maddi²⁷ ve (2) ruhi boyut.²⁸ Burada Atay ruhi boyuta özellikle dikkat çeker. Çünkü insan, ruhun üflenmesiyle ilim yapma yetisini kazanır.²⁹

Konu bağlamında Atay, bilginin kaynaklarını; akıl, doğru haber (vahiy, mütevatir haber), sağlıklı beş duyu organı ve sezgi³⁰ olarak açıklar. O, bilgi kaynakları arasında sistematik bir bütünlüğün olduğunu ifade eder. Bu bağlamı vahyi merkeze alarak açıklayan Atay, Kur’an’ın sistematığının; birinci derecede ayetlerin açıklanması, ikinci derecede hikmetin öğretilmesi, üçüncü derecede ise bilinmeyenlerin bildirilmesine yönelik olduğunu belirtmiştir.³¹ Nitekim birinci durumun duyulara, ikincisinin akla, üçüncüsünün ise vahye yönelik olduğuna işaret etmiştir. Atay, bu durumuyla

²⁵ Atay, “İslam Medeniyetinin Çöküş Sebepleri ve Yeni Bir Atılımın Ön Şartları”, 195.

²⁶ Hasan Onat, “Yeni Bir İslam Medeniyeti için Mâtürîdî ve Mâtürîdîliğin Önemi”, erişim: 20 Haziran 2020, <http://www.hasanonat.net/index.php/2014-03-12-15-59-00>.

²⁷ el-Mü’minün 23/14.

²⁸ el-Hicr 15/29.

²⁹ Hüseyin Atay, *Kur’an’da Bilgi Teorisi* (İstanbul: Furkan Yayınları, 1982), 32-33.

³⁰ Sezgiyi bilginin kaynakları arasında zikretmiştir. Ancak onun belirttiği sezgi, tasavvufi anlayışın yorumladığı şekilde bir şey olmayıp tamamıyla aklın kontrolünde olan bir yetenektir.

³¹ el-Bakara 2/151

vahyin tamamlayıcı bir kimliğe sahip olduğuna işaret eder. Son tahlilde Atay, tamamlayıcı bilgi özelliği olan vahyin, tamamlandığı nesneyle gelişemeyeceğini, eğer çelişirse o bilgiyi ortadan kaldıracığını düşünmektedir.³² Zira o, vahyin aklın verdiği bilgilerle mukayese edildiğinde, bunlarla çelişik olmadığını ifade etmiştir. Kur'an'ın, bizzat vahyin muhataplarına akla yönelmeyi ve bildirdiklerini akıl terazisine vurmalarını öğütlemesi de bu hususun en önemli kanıtıdır.³³

3. İlim-İman-Amel Birlikteliği

Atay'ın medeniyet tasavvurunda bilgi teorisi ile bağlantılı olarak ve yine insanı inşa eden diğer bakış açısı, ilim-iman ve amel birlikteliğidir. Müslüman düşünce tarihinde iman ve ilim ilişkisi mezhepler ve âlimler arasında her zaman canlılığını koruyan bir tartışma olmuştur. Aslında bu tartışmaların temelini mezheplerin bilgi kavramına yaklaşımları belirlemiştir. Atay, Müslümanların evrensel ölçekte kurdukları medeniyeti, ilmi imandan önceye alan bir bakış açısıyla gerçekleştirdiklerini vurgular. Bu bağlamda Atay, epistemolojik temelli iman anlayışını savunmuştur. Ona göre; iman, ilimden sonra gelir. Çünkü İslam dini de insanın fitratını dikkate alarak iman, ilimden sonraya almıştır. Atay, ilmin temel özelliğinin malumu vermek olduğunu belirtmiştir. Bu şekilde bir nesnenin bilineceğini ve en sonunda inancın gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Buradan hareketle Atay, İslam dininin bilinmeyene inanmayı ya da önce inanıp sonra öğrenmeyi tavsiye etmediğini belirtir.³⁴

Bu düşünceler ışığında Atay'a göre irade sahibi olan insan, iman eylemini bizzat kendi tercihiyle gerçekleştirir. İmanın nitelik olarak insanlarda iki şekilde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bunlar akla yani, ilme dayalı olan, diğeri ise taklit yani sorgusuz-sualsiz söze dayalı olan imandır. Atay'ın özellikle vurgulamak istediği nokta burasıdır. İmanın mahiyeti üzerinde önemle duran Atay, taklidi inanma ile bildiğine inanmanın farklı şeyler olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü inanç iki çeşittir. Birincisinde zihin bir hüküm vermek ve bir şeye bağlanmak ihtiyacıyla bazı teorilere, tahkiklere bakmadan inanır. Ancak bildiğine inanmak ise akli saiklere dayanarak

³² Atay, *Kur'an'da Bilgi Teorisi*, 45-46.

³³ el-Bakara 2/170, el-Mâide 5/104, Lokmân 31/21, ez-Zuhruf 43/23.

³⁴ Atay, "Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, no.1 (1969): 93.

inanmadır.³⁵ Son tahlilde Atay, imanla bilim arasındaki ilişkiyi şöyle özetlemektedir: “iman öznel, bilim nesnel, imanda yalan olur ancak bilimde yalan olmaz.”³⁶Bu durumda bilmeye dayanan iman müstakim iman olur. Kelâmçılara göre ise buna tahkiki iman denir.

Bu bilgiler ışığında Atay, günümüz Müslüman toplumlarının dini anlayış ve yaşayışlarını değerlendirir. Ona göre bu toplumlar, ilme dayanmayan bir inançtan ibadete giden tavır sergilemektedirler. Dolayısıyla böyle bir tavır, beraberinde birçok sorunu da getirecektir. Böyle bir tavrıdan kurtulmak için Atay, kendi tecrübesinden hareketle bir çözüm önerisi ortaya koymaya çalışır. Buna göre o, Kur'an'ı büyük bir dikkatle okumaya başladığını belirterek Müslümanlara böyle bir tavrı önermektedir. Buradan hareketle Atay, Müslümanların ilmi imandan önceye almalarını ve her şeyin mikyası olarak onu benimsemeleri gerektiğini vurgular. Nitekim bu yol, en büyük ibadettir ve insanı hakkıyla Allah'a ulaştıracak en sağlam yöntemdir.³⁷

Bütün bu bilgiler ışığında insanın, doğru ve kesin bilgi ile inanç dünyasını inşa etmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bilginin, sağlam kaynaklara dayanılarak ortaya çıkarılması büyük önem arz etmektedir. Kanıtlanabilirlik açısından ilmin imana göre daha sağlam verilere sahip olduğunu açıklayan Atay, konuya ilişkin ilmin her şeyden önce olması gerektiğini ve imanın ölçü olmadığını belirtmiştir. Çünkü ona göre; ilimle temellendirilmemiş imanda hem yalan hem de yanlış olabilir. Bu nedenle sağlam bilgiyle temellendirilmemiş iman, yalanı ve yanlış ile insanları aldatılabilir. İmanın yanlışını başka birinin imanı düzeltemez. Bu bakımdan imanın kendisinin doğruluğunu ispatlama imkânı yoktur. Ama ilim, dışarıda bulunan bir nesneye, objeye ait olduğundan yanlış ve yalanı herkes tarafından görülmesi ve öğrenilmesi imkânı vardır. Bu itibarla yanlışların düzeltileceği tek mercii olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle Atay, Kur'an'da iman yerine ilme güvenin esas olduğu vurgusuna özel bir önem atfeder.³⁸ Bununla birlikte, Müslüman düşünce tarihine bakıldığı zaman bu esasın ötelendiği özellikle de bu noktada başı çekenlerin tasavvufçular olduğu görülmektedir ki Atay'ın, temel vurgularından bir tanesi de budur. Çünkü tasavvufçuların “ilham”adı altında

³⁵ Atay, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu* (Ankara: Atay, 2017), 19.

³⁶ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 221.

³⁷ Atay, “İslam Medeniyetinin Çöküş Sebepleri ve Yeni Bir Atılımın Ön Şartları”, 213.

³⁸ el-Bakara 2/93.

kavramlaştırdıkları ancak özü itibariyle bakıldığında vehim ve hayallere dayalı bilgi anlayışları, buna sebep olmuştur.³⁹

Sonuç itibariyle ilim, iman ve amel birlikteliği tezini savunun Atay, bunu aşamalı olarak ifade etmeye çalışmıştır. Birinci aşama, insanın bir işi yapabilmesi için önce onu çok iyi bilmesi gerekir. İkinci aşama, bu bildiğinin doğru olduğunu kabul ederek kendisinin anlamını keşfetmelidir. Atay, tekrar imanın dinamik ve belirleyici yapısına dikkat çekerek ilme göre hareket etmeyi salık veren bir iman inşasını vurgular.

4. Kader ve İnsanın Özgürlüğü

İlim-iman ve amel birlikteliği tezinin bir devamı sayılabilecek diğer bir konu ise “kader” meselesidir. Çünkü kader konusu hem ilmin hem de imanın konusu olarak tartışmaya açık bir mevzudur. Bundan dolayı Müslüman düşüncede kaderi imanın bir esası olarak gören anlayışlar olduğu gibi onu ilmin mevzusu olarak kabul eden düşünceler de mevcuttur. Bu bağlamda kaderin bir iman esası olup olmadığı hususunda tarihsel süreçte farklı fırkaların ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki söz konusu mesele insanın özgür bir varlık olup-olmadığı tartışmasını da beraberinde getirmektedir. Medeniyetin banisi olan insanın medeni olma özelliğinin en başında onun özgür biri olduğunun farkında olması gerekir. Bu bağlamda Atay, özellikle doktora çalışmasını bu soruna hasretmiş ve *Kur'an'da İman Esasları ve Müdafası* çalışmasıyla yüzyıllardır tartışma konusu olan kader meselesine Kur'an'ı temel alan makul bir çözüm önerisi sunmaya çalışmıştır. Atay'ın, inanç esasları ile ilgili konuları açıklığa kavuştururken Kur'anî yaklaşıma uygun bir metodoloji takip etme gayretinde olduğu görülmektedir. Günümüze kadar inanç esasları ile ilgili yazılmış eserler ve görüşlerden ziyade doğrudan Kuran'ı merkeze alarak nihai anlamda sistematik bir öneri sunmaya çalışmıştır. Aynı şekilde nelerin inanç esası olabileceği hususunun tutarlı bir açıklamasını yapmak amacıyla hicri 4. yüzyıl öncesinde yazılmış sözlükleri dikkate almış, mezheplerin oluşum sürecinden önceki birikimi keşfetmeye çalışmıştır.⁴⁰ Çünkü o, mezheplerin teşekkül etmesi ve kurumsallaşmasıyla beraber ayetlerde geçen sözcüklerin manasını kendi mezheplerinin görüşleri doğrultusunda açıklamaya

³⁹ Atay, “İslam Medeniyetinin Çöküş Sebepleri ve Yeni Bir Atılımın Ön Şartları”, 215.

⁴⁰ Atay, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*, 39.

çalıştıklarını belirtmiştir.⁴¹ Benzer bir üslupla, surelerin Mekkî-Medenî kimliklerini dikkate alarak nüzul ortamının anlaşılma şeklini yakalamaya çalışmıştır. Atay, Kuran'ı en iyi anlayanların peygamber ve ashâbı olduğunu belirtmekle beraber İslam dininin ilk ve sade anlamıyla yeniden anlaşılması gerektiğini tarihsel gerçekliklerle beraber çözüm önerisi olarak sunmaya çalışmıştır.⁴² Ancak günümüz Müslümanlarının da Hz. Peygamber ve sahabe kadar Kur'an'ın muhatabı olduğunu ve Kur'an'ı doğru anlama sorumluluğunun bulunduğunu ifade etmek gerekir.

Atay, öncelikli olarak kader meselesini kavramsal açıdan tahlil etmiştir. Diğer taraftan, yer yer Müslüman düşüncede bu perspektifi paylaşan âlimlere de referansta bulunmuştur.⁴³ Buna göre Atay, bir inanç esası olarak Kur'an'da "kadere iman" başlığının olmadığı tezini savunmaktadır. Kavramsal muhteva açısından Kur'an'da "kader" ve türevleri; miktar, ölçü, bir şeyi bir ölçüye göre tayin ve tahsis etmek, bir hikmete göre yapmak anlamlarına gelmektedir. Buradan hareketle Atay, söz konusu kelimelerin, Allah'a isnat edildiğinde; her şeyi bir nizam, ölçü ve hikmete göre yaptığı ve lüzumsuz, manasız gelişigüzel, rastgele davranmadığı⁴⁴ anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴⁵ Bundan dolayı Kur'an'da zikredilen "kader" kelimesi ve müştakları insanın iradesini mecbur kılan bir ezeli yazgıyı ispat etmez. Bunlar, sünnet-i ilahiyeyi nitelemekte olup bunun, gerçekleşme biçimini göstermektedir.⁴⁶ Bununla birlikte Atay, Kur'an'daki bu anlam çerçevesi ile Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında ortaya konulan muhtevanın tamamen

⁴¹ Hasan Onat, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Hüseyin Atay'la Bir Mülakat" Demokrasi Platformu2 (Güz 2006): 9.

⁴² Atay, Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu, 39.

⁴³ Krş. Ebu'l Muin en-Nesefi, Tabsıratü'l edille fi usulî'd-din, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 2:92.

⁴⁴ el-En'âm 6/91, er-Ra'd 13/26, el-Vâkıa 56/ 60.

⁴⁵ Atay, Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu, 121.

⁴⁶ Atay, irade ve özgürlükle ilgili ayetleri kendi sistematığı açısından iki kategoride değerlendirmiştir. Buna göre bir kısım ayetler, insana özgürlük tanıırken diğer bir kısım ayetler de özgürlük tanımaz. Atay, özellikle ikinci kısım ayetlerin mutlaka makul bir şekilde açıklanması kanaatinde. Ona göre bu ayetlerin anlamları, geniş ve geneldir. Bunlar, kâinatta her şeyi içine aldığı gibi insanın her türlü iş, düşünce ve niyetlerini de kapsamaktadır. Ona göre bu ayetlerin makul olarak açıklanmasında temel alınması gereken kavram "tahsis", yani kısıtlamadır. Bu kavram merkezinde bu ayetler değerlendirildiğinde, bunlarda zikredilen kapsamlar doğası itibarıyla insanın iradesi dışındaki alanlara ait olduğunu görülecektir. Sonuç olarak Atay, böyle bir çözüm metodunun kabul edilmesi durumunda insanın özgürlük ve sorumluluk alanının daha net bir şekilde belirlenebileceği kanaatinde. Ayrıca Atay, bu bağlamda, Mâtürîdî düşüncesinin "cüz'î irade" kavramıyla getirdiği açılımı da tutarlı ve makul bir çözüm üretme girişimi olarak değerlendirir. Bk. Atay, İrade ve Hürriyet, 158-159.

farklı olduğunu savunmaktadır. Söz konusu muhteva da insanın yaratılmasından önce yapıp etmelerinin değişmez surette belirlendiği yönündedir. Hâlbuki böyle bir anlamlandırma, Kur'an'da mevcut değildir.⁴⁷ Atay, bundan sonra geleneksel düşüncede oluşturulan muhtevanın temellendirilmesi için kullanılan "ilm-i ilahi" ve "levh-i mahfuz" gibi bazı kavramları da ele alarak bunların Kur'an'da çizilen perspektife aykırı anlamlandırılmayacağını vurgulamıştır.⁴⁸

Geleneksel düşüncede "kadere iman" çerçevesinin ayetlerden ziyade hadis rivayetleriyle temellendirildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Atay, kahir ekseriyetle ahad haber niteliğindeki bu rivayetleri de sistematik olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda Atay, iman esaslarının yüzde yüz kesinlik zeminine dayanması ilkesine binaen gerek sübutu gerekse de delaleti açısından zannilik barındıran bu tür rivayetlerin kesinlikle dini ilkelerin belirlenmesinde kullanılmayacağını vurgulamaktadır.⁴⁹ Başka bir ifadeyle gerçek ilmin, şüphe ve zandan hiçbir şey barındırmasının mümkün olmadığı noktasından hareketle iman, ihtimaller üzerine bina edilemez.⁵⁰

146

Kader kavramının tarihi süreçte bir inanç ilkesi haline getirilmesinin arkasında siyasi, sosyo-kültürel birçok etkinin olduğu aşikârdır. Atay, kader kavramının Kur'an'ın bağlamından koparılarak özellikle siyasiler tarafından kullanılan bir mekanizma haline dönüştürüldüğünü düşünmektedir. Bu bağlamda onun, baş siyasal aktör olarak eleştirdiği unsur, Emevi idaresidir. Buna göre; Emevi idaresi zulüm ve haksızlıkları karşısında o dönemde yaşayan bazı âlimler bunları eleştirerek karşı bir duruş sergilediler. Onlar, Emevilerin bu yaptıkları tasarrufları ile günah işlediklerini ve bunun karşılığını hem bu dünyada hem de ahirette kesinlikle görececeklerini vurguladılar. Buna karşın Emevi iktidarı ise yaptıklarından kimseye karşı hatta Allah'a karşı bile sorumlu olmadıklarını iddia ettiler. Zira onlara göre Allah'ın takdiri ve iradesi ile iktidar ve siyaseti ele geçirmişlerdir. Artık halka düşen Allah'ın takdirine boyun eğmek ve rıza göstermektir. Atay'a göre bu kavramsal içerik, cebir ideolojisinin kurumsallaştırılarak hâkim kılınmaya çalışılmıştır.⁵¹

⁴⁷ Atay, Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu, 123.

⁴⁸ Atay, Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu, 71.

⁴⁹ Atay, Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu, 134.

⁵⁰ Harun Çağlayan, "Hüseyin Atay, "Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu", Kader: Kelam Araştırmaları Dergisi 11, no.2 (Temmuz 2013): 324.

⁵¹ Hüseyin Atay, *İrade ve Hürriyet* (Ankara: Atay ve Atay yayınları, 2002), 47.

Atay, mezheplerin konuya ilişkin yorumlarını da değerlendirmiştir. O, öncelikli olarak Cebriyye ve Mu'tezile şeklinde iki karşıt görüşün olduğuna işaret etmektedir. Cebriyye tamamen özgür iradeyi inkâr ederken, Mu'tezile ise özgür iradenin yılmaz savunucusudur. Bir de bunların arasında konumlanan iki bakış açısı bulunmaktadır. Birisi Cebri düşünceye yakın olan Eş'arî, diğeri de Mu'tezilî bakış açısına yakın olan Mâtürîdî yaklaşımlardır. Bunlar bir anlamda, gelenekte aşırı iki uç olarak görülen Cebriyye ve Mu'tezile arasında daha mutedil bir bakış açısı ortaya koyma veya bu aşırı uçların söylemini yumuşatma işleviyle ön plana çıkmışlardır. Bu bakımdan konumlarına göre cebr-i mutavassıt veya tefvîz-i mutavassıt şeklinde isimlendirilir olmuşlardır.⁵²

Atay, bu bakış açıları arasında eleştirilerini daha ziyade Eş'arîliğe yoğunlaştırmaktadır. Atay, kaderin, Müslüman düşüncede bir inanç esasına dönüşmesindeki en büyük payın İmam Eş'arî'ye ait olduğunu düşünmektedir. Çünkü Eş'arîlik, insandan özgürlüğü ve sorumluluğu kaldıran bir bakış açısına sahiptir. Böyle bir bakış açısının hâkim olmasında da "Karşı Mihne" sürecinin akabinde rivayet merkezli din anlayışının etkin olduğunu söylemek gerekir. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak Müslümanlar, akli ötelemişler, fikir üretmeyi bırakmışlar ve mesailerini geçmişin tekrarına hasretmişlerdir.⁵³ Sonuç olarak Atay, kadere inancın insanın özgürlüğünü ortadan kaldırdığını ve onu diğer varlıklardan farksız kıldığını savunmuştur.⁵⁴ Esasında bu anlayış, tarih boyunca siyasi figürlerin en önemli sığınağı haline gelmiştir. Günümüzde de bu anlayışın hâkim olduğu ve insanların kendilerini bir savunma aracı olarak bunu

⁵² Atay, *İrade ve Hürriyet*, 49.

⁵³ Atay, *Ben* (İstanbul: Destek, 2019), 57. Ayrıca bu bağlamda Atay selefi zihniyeti de eleştirir. Buna göre bu zihniyet, Müslüman düşüncede insanın özgürlüğüne ket vuran en önemli etmenlerdendir. Mantık itibariyle benzer olmasından hareketle Atay, "selef" kökü ve müştaklarına ilişkin ayetlerde (el-Bakara 2/170, el-Mâide 5/104, ez-Zuhruf 43/23) serdedilen içeriği de dikkate alarak Selefi zihniyeti eleştirir. Sonuç itibariyle Atay, hiç kimsenin geçmişine, atasına, babasına uymak gibi bir sorumluluğunun olmadığını vurgular. Çünkü bu durum, insanın fitratına aykırıdır. Aynı ana ve babadan doğan çocuklar bile birbirinden farklıdır. Temel itibariyle esas olan, her birey özgürdür ve kendine özgü bir kişiliği vardır. Eğer kişi araştırıp; anasının, babasının ve atasının düşünen kimseler olduklarını, doğru yol üzerinde bulduklarını görürse iki mutluluk yaşar: Yakınlarının doğruya ulaşmış olmaları nedeniyle ve ayrıca onların bu yolda kendisine yardımcı olmalarından duyacağı mutluluk. Aksi bir durum, insanı özgür ve sorumlu bir birey olmaktan çıkaracaktır. Atay, *Ben*, 188.

⁵⁴ Atay, *Ben*, 138-139.

kullandıklarını söylemek mümkündür.⁵⁵ Bu itibarla Atay, başından beri Eş'arî'nin görüşlerinin ilim muhiti tarafından eleştirilmemesinden de yakınmaktadır.⁵⁶

Son olarak belirtmek gerekir ki Atay'ın, insan hürriyeti ve irade noktayı nazarından kader meselesini bir nevi tevhid sembolizminin bir parçası olarak değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Zira Allah'tan başka belirleyiciler benimsemek, Kur'an'ın en asli eleştirisidir ki bu, bir anlamda insanı anlamsızlaştıran, köleleştiren ve iradesini ortadan kaldıran bir şeydir. Dolayısıyla tevhid mücadelesinin bir anlamda insanı özgürleştirme mücadelesi olarak nitelemek mümkündür. İnsan özgür olunca, aklın ve vahyin rehberliğini takip ederek iyinin-kötünün ne olduğunu ayırt edebilecek ve her şeyi hakikatine göre idrak edip doğru bir edim ortaya koyabilecektir. Sonuç itibarıyla esas olan, böyle bir bakış açısını yaygın kılmaktır.⁵⁷

5. Din-Siyaset İlişkisi

Medeni toplumların en önemli özelliklerinden biri de insanın özgür iradesinin tezahür ettiği siyasettir. Tarihsel süreçte siyasetin belirleyici rolü ile dinin insana tanıdığı özgürlük, hak, adalet vs. konularının ikamesi noktasında tartışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda Atay, öncelikli olarak siyasetin niçin kelâmın bir konusu olduğunu ve tarihsel süreçteki konumunu tartışır. Esasında belirtmek gerekir ki kelâmın ortaya çıkışının temel etmeni siyasettir. Zira kelâmın tartıştığı ana konulara bakılınca bunların temelinin ilk dönemde ortaya çıkan siyasi ihtilaflar olduğu görülecektir.⁵⁸ Atay'a göre söz konusu dönemdeki siyasi hizipler birer mezhebe dönüşmüştür. Dolayısıyla konunun, kelâmın ayrılmaz bir parçası olması bu mezhepler aracılığıyla olmuştur. Bu noktada da karşımıza çıkan ilk husus hilafet meselesidir. Zira konu, yöneticinin kim olacağı bağlamında

⁵⁵Atay, *Ben*, 143.

⁵⁶Atay, *Ben*, 34. Ayrıca Atay, Eş'arî'yi Allah'ın ilim ve irade sıfatına ilişkin yaklaşımından ötürü de eleştirir. Buna göre Eş'arî müteallıkları itibarıyla ilim ve irade sıfatını benzer görmektedir. Buna karşı Atay, ilim ve irade sıfatları arasında fark olduğunu vurgular. Atay'a göre ilim, imkânsız olana da vacip olana da taalluk eder, yani imkânsız olanı da vacip olanı da bilir. Ama irade yalnız mümkün olana taalluk eder. Sonra ilim malumu gerektirmediği halde irade muradı gerektirir. Allah bir şeyi murat etti mi o şey hemen olur. Bk. Atay, *İrade ve Hürriyet*, 72-73.

⁵⁷Atay, *Ben*, 245.

⁵⁸ Konuyla ilişkili geniş bir değerlendirme için bk. Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* (Ankara: Otto Yayınları, 2017).

kabile merkezli, yani “hilafetin Kureyşliliği” üzerinden tartışılmıştır.⁵⁹ Atay, böyle bir tartışma zeminini kronik bir anlaşmazlığın temeli olarak değerlendirir. Bu durum, bir anlamda Kur’an’ın öğrettiği ilkesel duruşa aykırı bir vakiadır. Bu anlaşmazlığın üzerinden 1400 küsur yıl geçmesi ve tarihte öz akıllı olanlar tarafından eleştirilmesine rağmen, hala Müslüman coğrafyada bunun etkileri, Sünnilik-Şiilik çatışması şeklinde canlı bir şekilde görülmektedir.⁶⁰ Hâlbuki konunun özüne bakıldığında Atay, Hz. Peygamber’den sonra gelen halifelik kurumunun hem din hem de dünya işlerinde yetkin mercii olarak algılanmaması gerektiğini belirtir. Esasında halife, Hz. Peygamber’in siyasal anlamda, yani bir devlet başkanı olarak ardılı idi.⁶¹ Ne var ki bu nokta, sonraki süreçte görmezlikten gelindi ve örneğin “efdaliyet teorisi”nde olduğu gibi Müslümanların bütün işleri gözeten bir mercii olarak halife, tasavvur edildiği şekliyle Hz. Peygamber gibi hatasız bir insan olması fikri benimsendi. Diğer taraftan başka bir anlayış da üstünlüğü soya bağlayarak bu konuyu bir inanç ilkesi haline getirdi. Sonuç itibariyle kelâmcılar bu içerikle karşı karşıya kalıp konuyu değerlendirmek durumunda kaldılar.⁶² Bu bilgilerden hareketle Atay, Müslüman tarihindeki din-siyaset ilişkisinin tek elden belirlendiği bir mekanizmaya da dönüştüğü kanaatindedir. Yani, siyasetin toplum üzerinde tüm yönleriyle etkin olma ereği dikkate alınırsa burada siyasette söz sahibi olan irade aynı zamanda dini düşüncenin de seyrini belirleyen bir konumda görülmüştür. Atay’ın *Ben* isimli kitabının da ana konusu olduğu üzere kendi menfaatinden başka hiçbir şeyi önemsemeyen böyle bir çarpık zihniyet mekanizması, esasında Müslüman

⁵⁹ Konuyla ilişkili geniş bir değerlendirme için bk. M. Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği* (Ankara: Otto Yayınları, 2016).

⁶⁰ Atay, *Ben*, 191. Bu nedenle Atay, siyaseti sonu gelmez problemlerin kaynağı olarak değerlendirdiği gibi bunların çözüm mercii olarak da bu konuyu görür. Zira siyaset her halükârda toplumun şekillenmesini belirleyen temel etmendir. Sorunların çözülmesi bağlamında ilmin rehberliğinin izlenmesi, hak ve hürriyetlerin tesisi ve diğer toplumsal araçların kullanılmasını veya kullanılmamasını belirleyen ve yönlendiren siyasettir. Dolayısıyla çözüm odaklı fikirler inşa edilecekse mutlaka bu hususu dikkate almak zorundadır. Diğer taraftan daha önce de belirtildiği üzere Atay, insan merkezli yeni bir evrensel söylemi vurgulamaktaydı. Dolayısıyla konu bu bağlamla ilişkili düşünülmelidir. Zira siyaseti yapan da insandır. Bu nedenle, insan kalitesinin her şeyden önce geleceğini belirtmek gerekir. Atay, “İslam Medeniyetinin Çöküş Sebepleri ve Yeni Bir Atılımın Ön Şartları”, 218-219.

⁶¹ Atay, Kur’an’daki anlam içeriğinden hareketle halife kavramının ontolojik yapısına dair de görüşlerini belirtir. Buna göre bu kavram ister siyasi anlamda olsun ister ilmi anlamda olsun herhangi bir otorite olma anlamını içermez. Aksine bütün insanlar, eşyayı dönüştürmesi itibarıyla bu sıfatla nitelenebilir. Geniş bilgi için bk. Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar-2*, 80-81.

⁶² Atay, “İslam’da Olgun İnsan”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, no. 1(1967): 162.

düşüncenin karşı karşıya olduğu en önemli problemdir.⁶³

Atay, bu bilgiler ışığında konuyu daha sistematik açıklamak bakımından şu ilkeleri de dikkate alarak değerlendirmesini derinleştirir: (1) Adalet, (2) din ve vicdan özgürlüğü, (3) aklın rehberliği, (4) şura ve (5) ulu'l-emr. Bilindiği üzere adalet kavramının kök anlamı, bir şeyi hak ettiği yere koymaktır.⁶⁴ Atay adaletin, hakkın ikamesi ve dolayısıyla en temel görevi olması bakımından devlet mekanizması için vazgeçilmez bir ilke olduğunu vurgular.⁶⁵ Buradan hareketle bu ikamenin en temel sonucu din ve vicdan özgürlüğüdür. Din, bireyseldir ve hiçbir şekilde bu alana müdahale edilemez. Bu adalet prensibinin gereğidir. Bir anlamda bu ilke hem bireyin hem de dinin, başta devlet mekanizmasının bizatihi kendisi olmak üzere her türlü baskıdan korunması demektir. Aynı zamanda bu, bireylerin birbirlerine karşı korunması da demektir. Yani, kişinin dini anlayışını yaşaması sağlanmalıdır ancak bu, onun toplum nezdinde bir değer kriteri olmasını gerektirmez. Aksine toplumsal ilişkilerde temel ölçüt, ahlaklı ve dürüst olmaktır. Esasında din ve vicdan özgürlüğünün temin edilmesi, kişinin bu kriterlere göre kendisini inşa etmesine olanak sağlamak demektir. Sonuç itibarıyla bir idareci, vatandaşına uygulayacağı işlemleri kendi dini veya bir başkasının dini anlayışına göre değil adalet üzere yapması gerekir.⁶⁶ Bu noktada da dayanılacak temel rehber, aklın bizatihi kendisidir. Çünkü bu rehber, insanların bulaşabileceği yegâne ortak noktadır. Bu nedenle aklın verdiği her hüküm gerçeği ve dolayısıyla eşitliği ifade edecektir. Bu da insanları ortak bir zeminde birleştirecektir. Bu noktada Atay, konuyu somutlaştırarak da ifade etmeye çalışır. Örneğin Müslüman bir insan Kur'an'daki ilkelerden hareketle bir hüküm verebilir. Fakat bunu, "Kur'an böyle söylüyor" demeyip "bu, benim yorumumdur" demelidir.⁶⁷

Yukarıdaki kavramların tamamlayıcısı ve bütüncül anlamda tezahür edeceği zemin şura terimidir. Şura temel itibarıyla danışma, müşavere ve her bir bireyin kendisini ifade etmesi anlamına gelip çoğunluğun bir araya

⁶³Atay, *Ben*,197.

⁶⁴Ebu Mansur el- Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an*, çev. Kemal Sandıkçı,(İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 2: 237.

⁶⁵Atay, "Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine", 97.

⁶⁶Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler* (Ankara: Atay ve Atay, 2003), 105-106.

⁶⁷Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*, 113-114.

gelmesini niteler.⁶⁸ Atay, şura kurumunun Hz. Peygamber zamanında işletildiğini ancak ondan sonraki süreçte özellikle Muaviye ile birlikte rafa kaldırıldığını düşünmektedir. Buna karşın Atay, esasında devletin, milletin iradesine dayanarak hareket etmesi gerektiğini vurgular. Çünkü danışma ile olayın bütün boyutlarını görme, yanlış varsa bunu düzeltme ve halk nezdinde de kendisini ifade etme imkânı vardır.⁶⁹ Diğer taraftan Atay, şura ile birlikte ulu'l-emr kelimesine de özel bir önem atfeder ve her iki kavram arasında doğrudan bir ilişki kurar. Ulu'l-emr herhangi bir konuda uzman olan kişileri ifade eder. Bu itibarla hangi konuda sorunla karşılaşıyorsa o konunun uzmanı ile istişare etmek ve ona göre davranmak esastır. Böyle bir bakış açısı daha doğru, istikrarlı ve süreğen bir sistemin ikamesini sağlayacaktır.⁷⁰ Bununla birlikte Atay, şura kurumunun tarihsel süreçte kurumsal bir hüviyete kavuşturulamadığı kanaatindedir. Her ne kadar günümüz Müslüman toplumlarının gündeminde demokrasi kavramı olsa da hala geçmişin sorunlu yapısı ağırlığını hissettirmektedir.⁷¹ Atay'ın bu soruna çözüm önerisi şura kavramına yasal bir zemin oluşturabilecek bir zihni yaygınlaştırmak ve bu kavramın bugünkü somut karşılığı olan millet meclisi yapısını kuvvetlendirmektir. Ona göre, Müslümanların tarihinde bu kuruma işlerlik kazandırabilen tek şahsiyet Mustafa Kemal Atatürk'tür.⁷²

Sonuç

Cumhuriyet dönemi ilim dünyasının önemli bir siması olan Atay, normatif kimliği nedeniyle kelâm ilmine ayrı bir önem vermiştir. Çünkü o, ihtiyaç duyulan yeni bir medeniyet söyleminin ancak kelâm ilminden hareketle kurulabileceği kanaatindedir. Yeni bir medeniyet söylemine ihtiyaç duyulmaktadır. Zira bugüne kadar klasik kelâm söyleminin ötesine geçilememiştir. Kaldı ki bu söylem, günümüz şartlarında yetersiz ve pasif bir durumdadır. Bu noktada Atay, düşüncelerini yoğunlaştırmış aklın ve vahyin rehberliğinde dinamik bir kelâm söyleminin inşa edilmesi için önemli katkılar sağlamıştır. Bu amaçla o, mensubu olduğu toplumun inanç ve değerlerine

⁶⁸ Atay'a göre vahiyle tespit edilen sabitelerin dışında insan tecrübesine konu olan bütün alanlarda İslam, şurayı önermektedir. Buradan hareketle milletin kendi rejimini tayin etmek hakkına sahip olduğunu söylemek gerekir. Hüseyin Atay, *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri* (Ankara: Atay, 2015), 69,70.

⁶⁹ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar-2*, 80-81.

⁷⁰ Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*, 118-120.

⁷¹ Atay, *Ben*, 63.

⁷² Atay, *Ben*, 218, 227, 335.

karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmiş, telif ettiği eserleriyle, sorunlara açıklık getirmeye çalışmıştır. Atay, söz konusu sorunlara akıl ve Kur'an temelli bir yaklaşımla bakmış ve Müslüman düşünce geleneğini yapısal karakterde yeniden bir okumaya tabi tutarak eleştirmiş ve tıkanma noktalarını tespit etmeye çalışmıştır. Bu tespitleriyle birlikte bir takım çözüm önerilerinde de bulunmuştur.

Atay, dünyanın yeni bir medeniyet söylemine ihtiyacı olduğu kanaatinde. Ona göre bu söylem, insan merkezli oluşturulmalıdır. Burada özgür düşünceyi ve eleştiri ruhunu yok eden hizipçilik ve ulusçuluk gibi her türlü ayrımcı ve eleştirel bakış açısını yok eden anlayışlardan kesinlikle uzak durulmalıdır. Çünkü Kur'an'ın felsefesi hür ve eleştirel bir düşüncenin temel alınmasını salık vermektedir. Kaldı ki Kur'an, hakikati keşfetme yolunda yapılacak her türlü ilmi ve felsefi çalışmaları kucaklayan, bunları teşvik eden ve böylece yeni bir dünya medeniyetinin oluşturulmasına ivme kazandıracak bir kaynaktır. Sonuç itibarıyla böylesine yeni bir medeniyet söylemini kurmaya en çok da Müslüman dünya ihtiyaç duymaktadır. Müslümanların sahip olduğu ilahi kaynak olan Kur'an ve onun kendisinin muhatabı olarak gördüğü akıl, bu ruhu tekrar canlandırmak için bir esin kaynağı olarak hala mevcuttur. Diğer taraftan medeniyeti kuran fail etkenin insan olduğu da unutulmamalıdır. Bu bakımdan Kur'an'ın müntesibi olduğunu söyleyen Müslümanlar, onun verdiği ruhu tekrar benimser ve bu yolda fikri bir yapı oluştururlarsa insanlığın ihtiyaç duyduğu bu yeni medeniyetin kurucuları olabilirler. Bu aynı zamanda tarihin, Müslümanlara yüklediği bir sorumluluktur.

Kaynakça

- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Atay, Hüseyin. "Bilgi Teorisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, no. 1 (1987): 1-39.
- Atay, Hüseyin. *Ben*. İstanbul: Destek Yayınları, 2019.
- Atay, Hüseyin. *Cehaletin Tahsili*. Ankara: Atayy, 2018.
- Atay, Hüseyin. *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*. Ankara: Atay ve Atay, 2003.
- Atay, Hüseyin. *İrade ve Hürriyet*. Ankara: Atay ve Atay, 2002.
- Atay, Hüseyin. *İslamı Anlamı Metodu*. Ankara: Atayy, 2017.
- Atay, Hüseyin. "İslam Dünyasının Bilim Tarihi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, (2007): 5-24.
- Atay, Hüseyin. "İslam Medeniyetinin Çöküş Sebepleri ve Yeni Bir Atılımın Ön Şartları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları*

- Sempozyumlar, Paneller 2, (1997): 191-223.
- Atay, Hüseyin "İslam Medeniyetinin Doğuşu, Batışı ve Yeniden Doğması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, no.1(1986): 1-37.
- Atay, Hüseyin. *İslam'ın İnanç Esasları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Atay, Hüseyin. "İslam'da Olgun İnsan". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, no. 1 (1967): 155-171.
- Atay, Hüseyin. "İslam'da Öğretim". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23, no. 1 (1979): 1-29.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'da Bilgi Teorisi*. İstanbul: Furkan Yayınları, 1982.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre Araştırmalar-1*. Ankara: Atayy, 2015.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre Araştırmalar-2*. Ankara: Atayy, 2015.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre Araştırmalar-5*. Ankara: Atayy, 2017.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre Araştırmalar-6*. Ankara: Atayy, 2017.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*. Ankara: Atayy, 2017.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an Türkçe Çeviri*. İstanbul: Yurt Yayıncılık, 1998.
- Atay, Hüseyin. "Medeniyet Tarihinde Yeni Bir İslam Medeniyeti", *İslami Araştırmalar Dergisi* 3, no. 3 (1989): 115-121.
- Atay, Hüseyin. "Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, no. 1 (1969): 83-115.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *İlm-i Kelâm Dersleri*. İstanbul: Evkafı İslamiye Matbaası, Cürcani, Seyyid Şerif. çev. Ömer Türker. 1. Cilt. İstanbul: Numune Matbaacılık ve Ciltsan, 2015.
- Çağlayan, Harun. "Hüseyin Atay, "Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu". *Kader: Kelâm Araştırmaları Dergisi* 1, no. 2 (Temmuz 2013): 317-328.
- Ebu Mansur el-Mâturîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an*, çev. Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Ebu'l Muin en-Nesefi. *Tabsiratü'l edille fi usulî'd-din*. nşr. Hüseyin Atay Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Hatiboğlu, M. Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Kılavuz, A. Saim. *İslam Akaidi ve Kelâm 'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Onat, Hasan. "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Hüseyin Atay'la Bir Mülakat". *Demokrasi Platformu* 2 (Güz 2006): 1-41.
- Onat, Hasan. "Yeni Bir İslam Medeniyeti İçin Mâturîdî ve Mâturîdîliğin Önemi". Erişim: 20 Haziran 2020, <http://www.hasanonat.net/index.php/2014-03>.